10. भूकंपविभीषिका

अभ्यासः

प्रश्न 1. एकपदेन उत्तरं लिखत
(क) कस्य दारुण-विभीषिका गुर्जरक्षेत्रं ध्वंसावशेषेषु परिवर्तितवती?
(ख) कीदृशानि भवनानि धाराशायीनि जातानि?
(ग) दुर्वार-जलधाराभिः किम् उपस्थितम्?
(घ) कस्य उपशमनस्य स्थिरोपायः नास्ति?
(ङ) कीदृशाः प्राणिनः भूकम्पेन निहन्यन्ते?

उत्तर:
(क) भूकम्पस्य
(ख) बहुभूमिकानि
(ग) महाप्लावनदृश्यम्
(घ) भूकम्पस्य
(ङ) विवशाः

प्रश्न 2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत
(क) समस्तराष्ट्र कीदृशे उल्लासे मग्नम् आसीत्?
(ख) भूकम्पस्य केन्द्रबिन्दुः कः जनपदः आसीत्?
(ग) पृथिव्याः स्खलनात् किं जायते?
(घ) समग्रं विश्वं कैः आतंकितः दृश्यते?
(ङ) केषां विस्फोटैरपि भूकम्पो जायते?

उत्तर:
(क) समस्तराष्ट्र गणतन्त्र-दिवस-पर्वणि नृत्य-गीतवादित्राणाम् उल्लासे मग्नम् आसीत्।
(ख) भूकम्पस्य केन्द्रबिन्दुः भुजनगरं जनपदः आसीत्।
(ग) पृथिव्याः स्खलनात् महाकम्पन जायते येन महाविनाशदृश्यं समुत्पद्यते।
(घ) समग्रो विश्वः भूकम्पैः आतंकितः दृश्यते।
(ङ) ज्वालामुखपर्वतानां विस्फोटैः अपि भूकम्पो जायते।

प्रश्न 3. स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

(क) भूकम्पविभीषिका विशेषेण कच्छजनपद ध्वंसावशेषेषु परिवर्तितवती।
उत्तर:
भूकम्पविभीषिका विशेषेण कच्छजनपदं <u>केषु</u> परिवर्तितवती?

(ख) वैज्ञानिकाः कथयन्ति यत् पृथिव्याः अन्तर्गर्भे, पाषाणशिलानां संघर्षणेन कम्पनं जायते।
उत्तर:
<u>के:</u> कथयन्ति यत् पृथिव्याः अन्तर्गर्भ, पाषाणशिलानां संघर्षणेन कम्पनं जायते?

(ग) विवशाः प्राणिनः आकाशे पिपीलिकाः इव निहन्यन्ते।
उत्तर:
विवशा: प्राणिनः <u>कुत्र</u> पिपीलिकाः इव निहन्यन्ते?

(घ) एतादृशी भयावहघटना गढवालक्षेत्रे घटिता।
उत्तर:
<u>कीदृशी</u> भयावहघटना गढवालक्षेत्रे घटिता?

(ङ) तदिदानीम् भूकम्पकारणं विचारणीयं तिष्ठति।
उत्तर:
तदिदानीम् <u>किम्</u> विचारणीयं तिष्ठति?

प्रश्न 4. 'भूकम्पविषये' पञ्चवाक्यमितम् अनुच्छेद लिखत।

उत्तर:
भूमेः विभिन्नकारणेभ्यः सम्पन्नः कम्पनम् इत्यादयः वैपरीत्यमेव भूकम्पः कथ्यते। भूकम्पः यदा सम्भवति तदा तरङ्गानां सरण्या भूमिः कम्पिता भवति। भूकम्पस्य केन्द्र परितः एते तरङ्गाः भूकम्पः यदाकदा महाविनाशस्य कारणं भवति। भूकम्पेन क्षणेनैव भवनानि धराशायीनि भवन्ति।

प्रश्न 5. कोष्ठकेषु दत्तेषु धातुषु निर्देशानुसारं परिवर्तनं विधाय रिक्तस्थानानि पूरयत
(क) समग्रं भारतम् उल्लासे मग्नः ....। (अस् + लट् लकारे)
(ख) भूकम्पविभीषिका कच्छजनपदं विनष्टं .... (कृ + क्तवतु + ङीप्)
(ग) क्षणेनैव प्राणिनः गृहविहीनाः .... (भू + लङ्, प्रथम-पुरुषः बहुवचनम्)
(घ) शान्तानि पञ्चतत्त्वानि भूतलस्य योगक्षेमाभ्यां . ..। (भू + लट्, प्रथम-पुरुषः बहुवचनम्)
(ङ) मानवाः . ... यत् बहुभूमिकभवननिर्माणं करणीयम् न वा? (पृच्छ् + लट्, प्रथम-पुरुषः बहुवचनम्)
(च) नदीवेगेन ग्रामाः तदुदरे .... । (सम् + आ + विश् + विधिलिङ्, प्रथम-पुरुषः एकवचनम्)

उत्तरः
(क) समग्रं भारतम् उल्लासे मग्नः अस्ति।
(ख) भूकम्पविभीषिका कच्छजनपदं विनष्टं कृतवती।
(ग) क्षणेनैव प्राणिनः गृहविहीनाः अभवन्।
(घ) शान्तानि पञ्चतत्त्वानि भूतलस्य योगक्षेमाभ्यां भवन्ति।
(ङ) मानवाः पृच्छन्ति यत् बहुभूमिकभवननिर्माणं करणीयम् न वा?
(च) नदीवेगेन ग्रामः तदुदरे समाविशेत्।

प्रश्न 6. सन्धिं/सन्धिविच्छेदं च कुरुत

(अ) परसवर्णसन्धिनियमानुसारम्–

(क)	किञ्च	=	………………	+	च
(ख)	………………	=	नगरम्	+	तु
(ग)	विपन्नञ्च	=	………………	+	………………
(घ)	………………	=	किम्	+	नु
(ङ)	भुजनगरन्तु	=	………………	+	………………
(च)	………………	=	सम्	+	चयः

उत्तरः
(क) किञ्च = किम् + च
(ख) नगरन्तु = नगरम् + तु
(ग) विपन्नञ्च = विपन्नम् + च
(घ) किन्नु = किम् + नु
(ङ) भुजनगरन्तु = भुजनगरम् + तु
(च) सञ्चयः = सम् + चयः

(आ) विसर्गसन्धिनियमानुसारम् –

(क)	शिशवस्तु	=	………………	+	………………
(ख)	………………	=	विस्फोटैः	+	अपि
(ग)	सहस्रशोऽन्ये	=	………………	+	अन्ये
(घ)	विचित्रोऽयम्	=	विचित्रः	+	………………
(ङ)	………………	=	भूकम्पः	+	जायते
(च)	वामनकल्प एव	=	………………	+	………………

उत्तरः

(क) शिशवस्तु = शिशवः + तु
(ख) विस्फोटैरपि = विस्फोटैः अपि
(ग) सहस्रोशोऽन्ये = सहस्त्रः + अन्ये
(घ) विचित्रोऽयम् = विचित्रः अयम्
(ङ) भूकम्पो जायते = भूकम्पः + जायते
(च) वामनकल्प एव = वामनकल्प + एव

प्रश्न 7. (अ) 'क' स्तम्भे पदानि दत्तानि 'ख' स्तम्भे विलोमपदानि, तयोः संयोगं कुरुत
(क) — (ख)
सम्पन्नम् — प्रविशन्तीभिः
ध्वस्तभवनेषु — सुचिरेणैव
निस्सरन्तीभिः — विपन्नम्
निर्माय — नवनिर्मितभवनेषु
क्षणेनैव — विनाश्य

उत्तर:
(क) — (ख)
(1) सम्पन्नम् — विपन्नम्
(2) ध्वस्तभवनेषु — नवनिर्मितभवनेषु
(3) निस्सरन्तीभिः — प्रविशन्तीभिः
(4) निर्माय — विनाश्य
(5) क्षणेनैव — सुचिरेणैव

(आ) 'क' स्तम्भे पदानि दत्तानि 'ख' स्तम्भे समानार्थकपदानि तयोः संयोगं कुरुत
(क) — (ख)
पर्याकुलम् — नष्टाः
विशीर्णाः — क्रोधयुक्ताम्
उद्गिरन्तः — संत्रोट्य
विदार्य — व्याकुलम्
प्रकुपिताम् — प्रकटयन्तः

उत्तर:
(क) — (ख)
(1) पर्याकुलम् — व्याकुलम्
(2) विशीर्णाः — नष्टाः
(3) उगिरन्तः — प्रकटयन्तः

(4) विदार्य — संत्रोट्य
(5) प्रकुपिताम् — क्रोधयुक्ताम्

प्रश्न 8. (अ) उदाहरणमनुसृत्य प्रकृति-प्रत्यययोः विभागं कुरुत

यथा —	परिवर्तितवती	–	परि	+	वृत्	+	क्तवतु	+	ङीप् (स्त्री)
	धृतवान्	–	....	+	....				
	हसन्	–	....	+	....				
विशीर्णा	–	वि	+	शृ	+	क्त	+	....	
प्रचलन्ती	–	....	+	....	+	शतृ	+	ङीप् (स्त्री)	
हतः	–	....	+	....					

उत्तर:

(1)	धृतवान्	=	**धृ**	+	**क्तवतु**					
(2)	हसन्	=	**हस्**	+	**शतृ**					
(3)	विशीर्णा	=	वि	+	शृ	+	क्त	+	**टाप्**	
(4)	प्रचलन्ती	=	**प्र**	+	**चल्**	+	शतृ	+	ङीप् (स्त्री)	
(5)	हतः	=	**हन्**	+	**क्त**	+	(पुँ)			

(आ) पाठात् विचित्य समस्तपदानि लिखत
(i) महत् च तत् कम्पनं = ...
(ii) दारुणा च सा विभीषिका = ...
(ii) ध्वस्तेषु च तेषु भवनेषु = ...
(iv) प्राक्तने च तस्मिन् युगे = ...
(v) महत् च तत् राष्ट्र तस्मिन् = ...

उत्तर:
(i) महत्कम्पनम्
(ii) दारुणविभीषिका
(iv) प्राक्तनयुगे
(v) महाराष्ट्र
(iii) ध्वस्तभवनेषु

योग्यताविस्तारः
भूकम्प परिचय-भूमि का कम्पन भूकम्प कहलाता है। वह बिन्दु भूकम्प का उद्गम केन्द्र कहा जाता है, जिस बिन्दु पर कम्पन की उत्पत्ति होती है। कम्पन तरंग के रूप में विभिन्न दिशाओं में आगे चलता है। ये तरंगें सभी – दिशाओं में उसी प्रकार फैलती हैं जैसे किसी शान्त तालाब में पत्थर के टुकड़ों को फेंकने से तरंगें उत्पन्न होती हैं।

धरातल पर कुछ स्थान ऐसे हैं जहा! भूकम्प प्रायः आते ही रहते हैं। उदाहरण के अनुसार- प्रशान्त महासागर के चारों ओर के प्रदेश, हिमाचल प्रदेश, गंग। एवं बह्मपुत्र का तटीय भाग, इन क्षेत्रों में अनेक भूकम्प आए जिनमें से कुछ तो अत्यधिक भयावह और विनाशकारी थे। सुनामी भी एक प्रकार का भूकम्पन ही है जिसमें भूमि के भीतर अत्यन्त गहराई से तीन कम्पन उत्पन्न होता है। यही कम्पन समुद्र के जल को काफी ऊँचाई तक तीव्रता प्रदान करता है। फलस्वरूप तटीय क्षेत्र सर्वाधिक प्रभावित होते हैं। सुनामी का भीषण प्रकोप 20 सितम्बर 2004 को हुआ। जिसकी चपेट में भारतीय प्रायद्वीप सहित अनेक देश आ गये। क्षिति, जल, पावक, गगन और समीर इन पष्टुचतत्वों में सन्तुलन बनाए रखकर प्राछतिक आपदाओं से बचा जा सकता है। इसके विपरीत असन्तुलित पष्ट्चतत्वों से सृष्टि विनष्ट हो सकती है?

भूकम्पविषये प्राचीनमतम्
प्राचीनः षिभिः अपि स्वस्वग्रन्थेषु भूकम्पोल्लेखः छतः येन स्पष्टं भवति यत् भूकम्पाः प्राचीनकालेऽपि आयान्ति स्मा
यथा-
वराहसंहितायाम्
क्षितिकम्पमाहुरेके मह्यन्तर्जलनिवासिसत्त्वकृतम्
भूभारखिन्नदिग्गजनिः श्वाससमुद्भवं चान्ये।
अनिलोऽनिलेन निहितः क्षितौ पतन् सस्वनं करोत्यन्ये
केचित् त्वद्दष्टकारितमिदमन्ये प्राहुराचार्याः।।

मयूरचित्रे
कदाचित् भूकम्पः श्रेयसेऽपि कल्पते। एतादृशाः अपि उल्लेखाः अस्माकं साहित्ये समुपलभ्यन्ते यथा वारुणमण्डलमौशनसे-
प्रतीच्यां यदि कम्पेत वारुणे सप्तके गणे,
द्वितीययामे रात्रौ तु तृतीये वारुणं स्मृतम्।
अत्र वृष्टिश्च महती शस्यवृद्धिस्तथैव च,
प्रज्ञा मार्मरताश्चैव भयरोगविवर्जिताः ।।
उल्काभूकम्पदिग्दाहसम्भवः शस्यवृद्धये।
क्षेमारोग्यसुभिक्षार्थं वृष्टये च सुखाय च।
भूकम्पसमा एव अग्निकम्पः, वायुकम्पः, अम्बुकम्पः इत्येवमन्येऽपि भवन्ति।